О. О. Драч

РОБОТА КОМІСІЇ З ПИТАНЬ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 1880-Х РР. ЯК ВИЗНАЧЕННЯ ШЛЯХУ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Ключові слова: *жіноча освіта, вища школа, вищі жіночі курси, спеціальна комісія, міністерство народної освіти, Російська імперія.*

Ключевые слова: *женское образование, высшие женские курсы, специальная комиссия, министерство народного образования, Российская империя.*

Key words: *women's education, high school, women's higher education courses, special committee, the Ministry of public education, the Russian Empire.*

Результатом структурних реформ вищої школи років незалежності України стало створення розвиненої та розгалуженої системи вищої освіти, яка за кількісними та якісними показниками, в основному, відповідає рівню розвинених країн і поступово стає конкурентоспроможною у європейському освітянському просторі. Аналогічність процесів суспільно-політичних та економічних трансформацій, що близько 20 років відбуваються на теренах пострадянського простору, спонукає до ретельного осмислення ретроспективи просвітницько-гуманістичних надбань попередніх поколінь, їхніх здобутків та прорахунків. З огляду на це актуальності набуває розробка та висвітлення процесів виникнення та становлення вищої жіночої школи, що відбувалися на теренах України протягом другої половини XIX — початку XX ст.

Зі здобуттям незалежності України у вітчизняній науці значно активізувалося дослідження порушеної проблематики. З'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва, в тому числі такі, які висвітлюють питання вищої жіночої освіти [1–11]. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси — міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Проте загалом для вітчизняних істориків притаманні регіональний рівень розробки теми і некомплексне її наукове вивчення. Почасти усталеними серед українських дослідників залишилися образи радянської історіографічної традиції щодо неконструктивності дій Міністерства

© Драч О. О., 2012

народної освіти (далі — МНО) у сфері вищої жіночої освіти. Діяльність же спеціальних комісій взагалі не висвітлена ні в радянській, ні в сучасній історіографії. Про неї тільки побіжно згадували окремі автори [12]. З огляду на це досить важливим стає з'ясувати ставлення високопосадовців Російської імперії, складовою якої були й дев'ять українських губерній, до питання освіти жіноцтва.

Метою даної статті є вивчення діяльності спеціальної комісії з питання жіночої освіти протягом 1880-х р. у контексті поступального розвитку вищої жіночої школи в Російській імперії.

Приводом для організації чергової комісії з жіночої освіти стала приватна записка баронеси Е. Ф. Раден, подана в 1884 р. імператриці Марії Федорівні. У ній баронеса обґрунтовувала необхідність докорінних змін у справі освіти «слабкої статі». Урядові заходи попереднього царювання щодо жіночої середньої та вищої освіти, на її погляд, спричинили захоплення молоді «фіктивною» освітою. Баронеса рекомендувала відомству закладів імператриці Марії ініціювати реформи у сфері жіночої освіти, скерувавши їх на обмеження видачі свідоцтв на кваліфікацію вчительок тільки педагогічними курсами та класами, скорочення навчальних дисциплін у жіночих навчальних закладах із метою поглиблення їх змісту та забезпечення слухачок педагогічних курсів гуртожитками [13, с. 5].

Незважаючи на поверховість, суб'єктивність, однобічність висвітлення явищ та узагальнення окремих фактів, записка Е. Ф. Раден справила суттєвий вплив на урядовців. 27 грудня того ж року І. Д. Делянов у доповіді Олександру III попросив санкції на створення особливої комісії з представників Міністерства народної освіти, Св. Синоду та відомства закладів імператриці Марії для пошуку засад кращої постановки жіночої освіти в державі [14, с. 2].

Причина створення чергової комісії з жіночої освіти полягала в бажанні консерваторів переглянути напрям її розвитку, адже демократизм та загальнодоступність школи їх непокоїли. Водночас це була слушна нагода вивчити накопичений на той час досвід середньої і вищої школи та, врахувавши його, віднайти оптимальний варіант подальшого розвитку системи жіночої освіти в державі.

Членами чергової комісії з жіночої освіти стали: від відомства закладів імператриці Марії — начальник Санкт-Петербурзьких жіночих гімназій Осінін, від духовного відомства — директор канцелярії обер-прокурора Св. Синоду Ненарокомов, від Міністерства народної освіти — голова Вченого комітету О. І. Георгієвський та директор департаменту міністерства М. М. Анічков. Головою комісії був призначений товариш міністра народної освіти князь М. С. Волконський. Йому надали право запрошувати до участі в її роботі також інших компетентних у справі осіб.

Розпочавши засідання комісії, головуючий М. С. Волконський відразу наголосив членам на складність завдань, поставлених перед ними, та пояснив, що освітнє відомство вже визначило пропоновані до обговорення положення. Такими із них, що безпосередньо стосувалися і слухачок вищих жіночих курсів (далі — ВЖК), стала нагальна організація гуртожитків для них та пошук ефективного способу нагляду за курсистками у вільний час [13, с. 12]. Натомість найголовнішими завданнями роботи спеціальної комісії в аспекті вищої освіти «чарівної статі» було визначити доцільність та корисність ВЖК, нові більш раціональні засади їх організації та можливість реформування відповідно до плану, розробленого попередньою комісією під головуванням І. Д. Делянова. Таким чином, впливові представники освітнього відомства, позицію яких репрезентував головуючий, мали наміри скерувати подальший розвиток вищої жіночої освіти в імперії в практичний бік, тобто від «загальнонаукового» характеру повернутися до педагогічного.

Обговорення окреслених питань виявило розбіжність поглядів у комісії. О. І. Георгієвський визнав, що лише завдяки впливовим прихильникам цієї ідеї уряд санкціонував їх діяльність та надав державну субсидію столичним курсам, незважаючи на неприхильність частини чиновників МНО. Проте він оцінив цей крок влади як «вимушену поступку суспільству та духу часу, згубну випадковість». На противагу йому, директор столичних жіночих гімназій І. Т. Осінін однією із грубих помилок, допущених при організації ВЖК, уважав неувагу до їх педагогічних завдань [13, с. 101–102]. Проблема появи невдоволених осіб, на його думку, полягала в позбавленні випускниць можливості застосовувати здобуті знання на практиці,

адже більшість навчальних закладів та батьків не бажали їх наймати вчительками.

Додав підстав до роздумів і запрошений на засідання комісії ректор Університету св. Володимира професор Ренненкампф, який охарактеризував становище Київських ВЖК. Не володіючи достовірною інформацією, він висловив власну, досить суб'єктивну оцінку. Ренненкампф уважав, що «справи на ВЖК йшли абияк, вимоги до навчальних програм та умов вступу послаблювалися, правила для слухачок не виконувалися, організатори робили що заманеться, оскільки закладом керував місцевий дамський комітет, а не професори» [13, с. 103]. Не схвалював ректор і невпорядковану благодійність на курсах. Він найбільше шокував комісію, навівши факти на доведення твердження про суспільне зло Київських ВЖК, курсистки яких вирізнялися аморальною репутацією. Єдиним засобом для припинення прикрих явищ уважав організацію інтернату із суворим урядовим контролем. Те, що позиція ректора Університету св. Володимира щодо діяльності Київських ВЖК не відображала дійсний стан речей, доводить його звинувачення курсисток у «звичаї, прогулюючись Хрещатиком у 1876–77 рр. разом зі студентами, лущити насіння» [13, с. 109]. Названий ним навчальний заклад у Києві почав функціонувати тільки з осені 1878 р.

Гостра боротьба між прогресистами та консерваторами навколо подальшого вектора розвитку жіночої освіти у світлі оприлюднених фактів відбилася й на роботі комісії. У березні 1886 р. під час одного із засідань спробували повернутися до елітарності у вищій освіті «слабкої статі», що засвідчив проект жіночого університету С. М. Фішер як філії Московського університету, оплату в якому проектували 250 крб на рік [13, с. 147]. Підтримка цих планів О. І. Георгієвським та його посилання на попереднє обговорення умов реалізації закладу з М. Н. Катковим, ідеологом нового урядового курсу, доводили бажання течії ретроградів обмежити доступність вищої жіночої школи винятково привілейованими прошарками. Схвалюючи духовно-моральне спрямування навчально-виховного процесу в гімназії С. М. Фішер, апологет суворого контролю за поведінкою молоді О. І. Георгієвський навіть припустив, якби керувала ВЖК С. М. Фішер, то вони б мали інші результати.

Не відмовився він від своєї позиції і в подальшому, коли при обговоренні питання про середню жіночу освіту протягом жовтня-листопада 1886 р. намагався пов'язати всі її негаразди зі «штучним, неусвідомленим прагненням до вищої освіти» [13, с. 240]. Головними причинами цього О. І. Георгієвський окреслив «всестановість» середньої школи і саму назву «жіночі гімназії», що формувала уявлення про них як загальноосвітні підготовчі до вищих училищ заклади. Отже, думку прихильників нового курсу на згортання доступності середньої, а тим паче вищої жіночої школи яскраво репрезентував член комісії від освітнього відомства Георгієвський.

Натомість обговорення пропонованого ним проекту «жіночого університету» засвідчило відсутність одностайної його підтримки. Частина членів комісії (І. Т. Осінін та М. М. Аничков) взагалі вважала постановку питання про жіночий університет за наявності тільки однієї класичної гімназії в державі (С. М. Фішер у Москві) недоцільною. Фактично окреслений проект не мав жодного зв'язку із загальною діючою системою жіночої освіти. Комісія не заперечувала можливості відкриття університетських курсів для жінок, але ґрунтовний розгляд цієї досить складної справи відклала до завершення роботи над питаннями реформування середньої школи.

Загалом же створена з височайшого дозволу комісія за головування товариша міністра М. С. Волконського піддала гострій критиці організацію на ВЖК нагляду за слухачками та спосіб життя значної частини з них [15, с. 214]. Недостатньо задовільний стан навчальних закладів та оприлюднені прикрі випадки пояснювали такими причинами: недосконала організація навчально-виховного процесу та керівництва; відсутність визначених практичних цілей; недостатня підготовка більшості слухачок до серйозних занять; скрутне матеріальне становище великої кількості учениць, зокрема іногородніх, та несприятливі умови їх проживання; відсутність контролю за життям і навчальною діяльністю курсисток. Комісія дійшла висновку про необхідність розробки окремого положення про ВЖК, складання навчального плану та приблизного кошторису. Це дає підстави стверджувати, що влада переосмислила свою роль і відмовлялася від позиції стороннього спостерігача, бажаючи активно впливати на вищу освіту жіночої молоді та контролювати її.

Негативна оцінка роботи вищої жіночої школи комісією стала приводом до прийняття постанови про припинення з травня 1886 р. прийому на ВЖК у Російській імперії.

Зацікавлена громадськість уважно спостерігала за роботою комісії, а тому будь-яку інформацію негайно оприлюднювали та обговорювали. Так, 26 вересня 1886 р. на щорічному акті Санкт-Петербурзьких ВЖК завідувач професор А. М. Бекетов повідомив про нові організаційні засади діяльності закладу з наступного року [16]. Доводили до відома і заплановані зміни умов вступу на ВЖК — тільки особи, які витримали іспит на атестат зрілості за програмою чоловічих гімназій. Інформували про рішення педагогічної ради столичних курсів щодо доцільності заснування двох-трьох підготовчих класів із додатковим до жіночого гімназійного курсу викладанням, де бажаючі могли б здобути необхідні для вступу знання.

Наступні засідання комісії з питань жіночої освіти під головуванням М. С. Волконського, присвячені обговоренню організації ВЖК, відбулися тільки у квітні 1887 р. На них запросили професора А. М. Бекетова як завідувача Санкт-Петербурзьких ВЖК та його попередника на посаді професора К. М. Бестужева-Рюміна, який, перебуваючи на лікуванні за кордоном, надіслав письмові відповіді. Обидва зазначили, що від початку діяльності ВЖК скерували всі зусилля, щоб надати навчальному закладу університетського характеру. Мету курсів убачали в тому, щоб через вищу освіту підготувати жінку до розумного виконання своїх обов'язків у сім'ї, школі та суспільстві [13, с. 317, 322]. При цьому професори вважали це можливим за тогочасного стану середньої жіночої школи, оскільки підготовка випускниць виявилася достатньою для подальшої їх освіти. Разом із тим К. М. Бестужев-Рюмін нагадав, що у вересні 1882 р. подав доповідну щодо доцільності поступового підвищення рівня середньої жіночої освіти. Обидва керівники столичних ВЖК наголошували на постійній переповненості лекційних аудиторій, а тому жодних заходів для контролю відвідування не вживалося. Взагалі, на думку А. М. Бекетова, сам склад викладацької корпорації курсів, яка формувалася з професорів університету та інших вищих навчальних закладів, був запорукою «правильного викладання».

При обговоренні проблеми заслухали також доповідну Хрущова щодо Київських та Санкт-Петербурзьких ВЖК, складену на підставі його особистих спостережень та зібраних даних. По суті, це свідчить про певну недовіру до міркувань ректора Ренненкампфа. Хрущов підтвердив інформацію про старанність навчання та зразкову поведінку курсисток, але проявив необізнаність з умовами їхнього проживання. Його рекомендації щодо розроблення нових засад для ВЖК включали чітку постановку навчального процесу та іспитів, а також строгий нагляд за домашнім життям слухачок [13, с. 324].

Головуючий комісії М. С. Волконський запропонував обговорити цілі організації вищого жіночого навчального закладу з новим укладом діяльності та права слухачок. Прихильник консерватизму в освіті О. І. Георгієвський пов'язував продовження функціонування ВЖК тільки з практичними потребами — підготовкою кваліфікованих учительок нових іноземних мов, російської мови та історії. Для цього він розробив пропозиції про створення педагогічних класів у жіночих інститутах; у разі їх незатвердження пропонував підпорядкувати цим цілям ВЖК.

Оригінальну думку висловив член комісії Арнгейм про доцільність вимагати атестат зрілості від абітурієнток для забезпечення гідного рівня ВЖК [13, с. 328]. Він вважав, що це дало б право успішним слухачкам викладати у всіх класах середньої жіночої школи. Раціональність такої вимоги визнав у доповідній і завідувач столичних курсів А. М. Бекетов. Такий крок означав поступ на шляху до зрівняння жіночої та чоловічої вищої школи і вирішення питання про правоздатність випускниць, про що тривалий час клопотало керівництво ВЖК.

Однак директор департаменту МНО М. М. Анічков не підтримав курсу на зрівняння вищої чоловічої та жіночої освіти, допускаючи це можливим лише в педагогічній та медичній професіях. Пропозиції М. М. Анічкова щодо перетворення ВЖК у навчальний заклад із двома відділеннями — мовно-історичним та фізико-математичним для підготовки викладачок усіх класів — були схвалені комісією [13, с. 329]. При цьому О. І. Георгієвський висловився проти утримання проектованого закладу за державний кошт, вважаючи, що гроші зі скарбниці мають витрачатися тільки на необхідні заходи.

Травневі засідання комісії в 1887 р. були присвячені обговоренню навчального плану пропонованого закладу, за яким передбачалося збереження назви «Вищі жіночі курси». На засіданні 13 травня М. С. Волконський пояснив основні напрями реформування вищої жіночої школи. Головною метою змін стало надання курсам прикладної мети — підготовка викладачок російської мови та літератури, всесвітньої та російської історії і математики для середніх жіночих навчальних закладів. Відповідно, пропонували започаткувати два відділення: історико-філологічне з двома розрядами слов'яно-російської філології та історії і математичне. Організація відділення природничих наук на курсах не планувалася. Успішним випускницям передбачали видавати дипломи викладачок відповідних предметів у всіх класах середніх жіночих навчальних закладів [13, с. 337].

На чергових засіданнях комісії обговорили також проект організації ВЖК для підготовки викладачок нових іноземних мов у всіх класах жіночої школи, запропонований О. І. Георгієвським. Після цього в роботі спеціальної комісії за головування М. С. Волконського настала тривала перерва до кінця лютого 1888 р., що було пов'язано з упорядкуванням та друкуванням десяти розроблених комісією проектів і журналів її засідань.

Комісія під головування М. С. Волконського, яка в 1886 р. приступила до розробки проектів нових положень, програм і штатів для ВЖК, у 1888 р. завершила роботу. Підсумком її діяльності стала розробка двох проектів: вищих жіночих курсів і вищих жіночих курсів іноземних мов. ВЖК проектувалися в складі двох відділень (факультетів): історико-філологічного та фізико-математичного з університетськими програмами викладання. Їх метою визначено підготовку вчительок для всіх класів жіночої середньої школи. Термін навчання встановлювався чотирирічний. На історико-філологічному відділенні передбачали спеціалізацію з класичної філології, де мали готувати викладачок із давніх мов. Слухачками могли стати тільки особи, що витримали іспити на атестат зрілості при чоловічих гімназіях. Планували до відкриття подібні заклади в Санкт-Петербурзі та Москві, а потім за наявності коштів і в інших університетських містах.

Натомість сумніви щодо впровадження результатів роботи комісії в практику виявилися вже під час обговорення. Ди-

ректор департаменту М. М. Анічков відзначив нездійсненність проекту ВЖК із підготовки вчительок основних предметів для середньої жіночої школи. Проблемою була відсутність у реальному житті жертводавців, які б надали значні кошти (за ст. 3 Положення відсотки із цих капіталів мали покривати третину витрат на утримання курсів) на досить ризиковану освітню установу з непевним контингентом, оскільки дівчата не мали атестата зрілості [13, с. 344].

Отже, робота комісії з питання реформування системи жіночої освіти в імперії виявила принципові розбіжності серед членів комісії та запрошених на засідання щодо змісту та характеру вищої жіночої освіти. Несхвалення представниками влади та компетентними бюрократами проектів реформування ВЖК ще раз засвідчило відсутність одностайності думок щодо перспектив розвитку вищої жіночої школи в державі, оскільки запропонований прикладний (педагогічний) напрям у черговий раз не підтримали. Це зумовлювалось потужним розвитком державної університетської системи в Російській імперії, модель якої і була бажаним ідеалом для жіночої вищої школи. Крім того, більшість посадовців не бачила потреби витрачати кошти держави на підготовку вчительок.

Джерела та література

1. Сидорова Т. Н. Развитие высшего женского образования в Приднепровье (начало XX века) / Т. Н. Сидорова // Вестник Днепропетровского ун-та. Сер. История и философия науки и техники. — 1994. — Вып. 1. — С. 83–92.
2. Дем'яненко Н. Київські вищі жіночі курси (1878–1920) / Н. Демяненко // Початкова школа. — 1998. — № 2. — С. 44–46.
3. Павлова В. В. Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX — на початку XX століття / В. В. Павлова // Збірник наукових праць / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Сер. Історичні науки. — 1999. — Вип. 2. — С. 73–80.
4. Коломієць Т. Становлення вищої жіночої освіти в Харкові на початку XX століття / Т. Коломієць // Краєзнавство. — 2003. — № 1/4. — С. 141–144.
5. Сукало А. М. З історії створення та діяльності Вищих жіночих курсів у м. Києві / А. М. Сукало // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Історія. — 2000. — Вип. 43. — С. 14–17.
6. Веселова Т. Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX — нач. XX вв.) / Т. Н. Веселова, О. В. Мель-

ник // Записки исторического факультета. — Одесса, 1995. — Вып. 1. — С. 81–89.
7. Мельник О. В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) / О. В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень / Одеський державний економічний університет. — Одеса, 1997. — Вип. 1. — С. 246–251.
8. Мельник О. В. З історії Київських Вищих жіночих курсів (1878–1886) / О. В. Мельник // Записки історичного факультету. — Одеса, 1997. — Вип. 5. — С. 172–177.
9. Мельник О. В. Розвиток системи самодопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906–1917 рр. / О. В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. — Одеса, 2007. — Вип. 9. — С. 46–59.
10. Мельник О. В. Історіографія системи вищої жіночої освіти на Україні кінця XIX — початку XX ст.: проблеми та перспективи / О. В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. — Одеса, 2007. — Вип. 10. — С. 185–199.
11. Добролюбский А. К истории высшего женского образования в Одессе в XIX — начале XX вв. / А. Добролюбский // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. — Одеса, 2009. — Вип. 7. — С. 16–36.
12. Днепров Э. Д. Женское образование в пореформенной России / Э. Д. Днепров // Федосова Э. П. Бестужевские курсы — первый женский университет в России (1878–1918) / Под ред. Э. Д. Днепрова. — М., 1980. — С. 21.
13. Журналы высочайше учрежденной комиссии по вопросу об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования в Империи. — СПб., [1888]. — 352 с.
14. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858–1905. — СПб., 1905. — 139 с.
15. Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III. — СПб., 1901. — 524 с.
16. Будущность женских курсов // Неделя. — 1886. — № 40. — С. 1262.

Анотації

Драч О. А. **Работа комиссии по вопросам женского образования в Российской империи в 1880-х гг. как поиск направления развития высшей школы.**

В статье освещена работа комиссии по вопросам женского образования в Российской империи в 1880-х годах. Основное внимание уделено изучению процесса поиска высокопоставленными чиновниками и педагогами дальнейшего вектора развития высшей женской школы.